

Schumpeter ve Ülgener'in İktisadi Krizlere Bakış Açıları *

Özer Özçelik**

Ezgi Babayiğit Sunay***

Öz

İktisadi krizler tarihi, Sanayi Devrimi ile İngiltere’de başlayarak Avrupa ve Amerika’da hızla yayılan kapitalist sistemle birlikte, yeni bir düzenin ilk adımlarını kaydetmiştir. Serbest piyasa ekonomisinin egemen olduğu, servet birikimi ve rekabete dayalı bir sistem olarak iktisadi hayata geçiş yapan kapitalizm, bir yandan bünyesinde barındırdığı iktisadi bileşenlerin oluşum ve etki alanlarını değiştirirken, diğer yandan yeni kavramları da sistemine dahil etmiştir.

Konjonktürel Dalgalanmalar kavramı kapitalizmle birlikte anılmaya başlayan yeni bir alan olarak iktisadi çalışmalara konu olmuştur. Bu dalgalanmaları takiben biçim değiştiren krizler de kapitalizm öncesi döneme göre farklı kaynaklardan beslenmiş ve farklı sonuçlar doğurmuştur.

* Bu çalışma *Schumpeter ve Ülgener'in İktisadi Krizlere Bakış Açıları* adlı yüksek lisans tezinin ürünüdür.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, Kütahya/Türkiye, ozel.ozcelik@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9164-5020

*** Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, Kütahya/Türkiye, ezgi.babayigit@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4163-1661

Bu alışmada Neo Klasik akımın temsilcilerinden biri olan Joseph Schumpeter ve Türk İktisat Tarihi'nin önemli düşünürlerinden Sabri lgener'in konjonktürel dalgalanmalar ve krizler üzerindeki çalışmaları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Schumpeter, lgener, konjonktürel dalgalanmalar, iktisadi krizler.

Schumpeter and Ülgener's Perspectives on Economic Crises

Abstract

The economic crises history has recorded first steps of a new order with the capitalist system that has spread rapidly in Europe and America, beginning with the Industrial Revolution in England. Capitalism, which is dominated by free market economy, has transitioned to economic life as a system based on wealth accumulation and competition, has also incorporated new concepts into its system, while changing the formation and the domains of its economic components.

The concept of cyclical fluctuations has been the subject of economic studies as a new field that has begun to be associated with capitalism. The crises that followed these fluctuations were fed from different sources according to the pre-capitalist turn and produced different results.

In this study, Joseph Schumpeter, a representative of the Neo Classical movement, and Sabri lgener's, one of the important thinkers of Turkish Economic History, studies on cyclical fluctuations and crises has been analyzed comparatively.

Keywords: Schumpeter, lgener, business cycles, economic crises.

Giriş

İktisadi krizler, iktisadi yaşamın başlangıcından itibaren istisnasız her topluluğun maruz kaldığı temel bir gerçekliktir. İktisat literatüründe özellikle 19. yüzyıldan itibaren popülerlik kazanmaya başlayan kapitalizm krizleri ve bununla bağlantılı konjonktürel dalgalanmalar kavramı ise ana akım iktisatçılara göre kapitalist sisteme ait bir olgu iken, bu savı reddeden kimi iktisatçılara göre de kapitalizmden çok önce varlığından söz edilebilecek köklü ve eski bir kavramdır.

Joseph Schumpeter, Alman Tarihçi Okulu'nun ideler ve tinsel temalar etrafında şekillenen metodolojisine karşı Neo Klasik iktisadın tarafında yer almış, ancak körü körüne bir bağlılıkla değil; iktisadi denge kavramına olan yaklaşımı başta olmak üzere, Neo Klasik iktisadın tümünden gelim metoduna karşı kendi iktisat teorisini oluşturmuştur.

Türk düşünce dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olan Sabri Ülgener ise Tarihçi Okul'un etkisiyle başladığı zihniyet çalışmalarından yola çıkarak kapitalizm öncesi krizleri iktisadi zihniyet temelinde ve 16-18. yüzyıl arası Osmanlı Devleti örneklemleri üzerinden inceleyerek, bu krizlerin kapitalist krizlerle temas ettiği ve ayrıldığı noktaları detaylı bir analize tabi tutmuştur.

Krizlere bakış açıları Schumpeter ve Ülgener'in benzeştiği ve farklılaştığı alanlar, konuyu iki farklı zaman aralığından ele alış biçimleri ve vardıkları sonuçların incelendiği bu çalışmada, iktisadi hayata esas teşkil eden insanoğlunun zaman ve mekandan bağımsız hareket etmeyen, sosyolojik, psikolojik ve kültürel mevcudiyeti ile bir bütün olduğu gerçeğinden hareketle, iktisadi hayat ve bu bağlamda krizler üzerindeki yansımaları iki farklı iktisatçı gözü ile ele alınmıştır.

İnceledikleri dönemler itibariyle dalgalanma ve krizlere bakış açıları da değişen Schumpeter ve Ülgener'de krizler ve ardından gelen depresyonların oluşum şekilleri, nedenleri ve tetikleyici unsurları farklı yollardan aynı sonuçların açığa çıkması ile sonuçlanmıştır. Ekonominin yanı sıra siyasi, idari ve sosyo kültürel yapılarda meydana gelen değişiklikler çerçevesinde ele alınan krizler, Schumpeter'de kapitalist sürecin bir yansıması olurken, Ülgener sistemsel yorumlamalarını pre-kapitalist zihniyet unsurlarıyla birlikte ele almıştır. Netice itibariyle etkileyici unsurlar değişmek ve çeşitlenmekle beraber, etkilenen unsur hep aynı kalmıştır.

Schumpeter'in Krizlere Bakış Açısı

19. yüzyılda ekonomistler arasında popüler bir fenomen haline gelmeye başlayan krizler, önceki dönemlerde de benzer ekonomik sıkıntıları ortaya çıkarmasına rağmen savaşlar, çeşitli felaketler, kötü yönetim, suiistimal ve dışsal unsurlar gibi çeşitli sebeplere dayandırılmış olup, derinlemesine incelenme gereği duyulmamış bir alan olarak kalmıştır. Bununla birlikte, Schumpeter analizinde yer bulan ve dışsal unsurlar olarak nitelendirilen faktörler ise klasik dışsallık kabulünden farklı olarak, konjonktürün kendi kendini onarmasını engelleyen ve krizlere neden olan başlı başına birer sorunsaldır. Schumpeter dışsallık hususunda, nerede düzeni bozucu, istenmeyen bir olay gerçekleşirse orada dalgalanma, kriz ya da depresyondan söz edilebileceğini reddedilemez bir gerçeklik olarak nitelendirmiştir.¹ Schumpeter, ekonomik sürece özgü bu kırılmaların altında çok ciddi nedenlerin bulunabileceğini belirterek, daha sonraları eksik tüketim teorilerinde oluşan ancak bolluk tartışmalarına kadar açıkça değinilmeyen bu fikirler için merkantilist literatürü işaret etmiştir.²

Schumpeter'in Konjonktürel Dalgalanmalar adlı eserinin alt başlığının *Kapitalist Sürecin Teorik, Tarihsel ve İstatiksel Analizi* oluşundan da anlaşılacağı üzere, Schumpeter kapitalist sistemle dalgalanma sürecini ayrılmaz bir bütün kabul etmiştir.³ Schumpeter'e göre konjonktür analizi yapmak bir anlamda kapitalist sistemin iktisadi analizini yapmaktır.⁴ Bu düşünce çerçevesinde kapitalist ekonominin özünü oluşturan olgu, Schumpeter'in refah, resesyon, depresyon ve canlanma dönemi olarak dört safhaya ayırdığı konjonktürün kendisidir. Konjonktürel süreç ekonomik büyüme önünde bir engel değil, aksine bu süreç içinde gelişen ve ilerleyen bir fenomen olurken, yaşanan kriz dönemleri ise kapitalist sistemin ya da konjonktürün bir başarısızlığı olarak nitelendirilemez.⁵ Schumpeter'e göre kriz ve depresyon her ne kadar kötümser algılara neden oluyorsa da, bu olgular sadece kayıpları değil, fiili ve potansiyel kazançları da temsil etmektedir.

-
- 1 Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of The Capitalist Process*, U.S.A., McGraw Hill, 1939, p. 26.
 - 2 Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Elizabeth, Boody, Schumpeter, (Ed.), Oxford, Taylor&Franchis, 2006, p. 707.
 - 3 Shigeto Tsuru, "Business Cycle and Capitalism Schumpeter vs Marx", *The Annals of the Hitotsubashi Academy*, vol 2, no 2, April 1952, p. 135.
 - 4 Schumpeter, a.g.e. p. v.
 - 5 Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the BusinessCycles*, New Brunswick, New Jersey, U.S.A., Transaction Publishers, 1983, p. 50.

Schumpeter'de İktisadi Dalgaların Nedenleri

1820'lerden itibaren ekonomistlerin bakış açılarının farklılaştığı krizler, daha ziyade dalgalı ve periyodik hareketler şeklinde algılanmaya başlanmıştır. Bu nedenle 'döngü' ya da 'ticari döngü' şeklinde ifade edilmiştir.⁶ Schumpeter de bu bağlamda kriz ve depresyon olgusunu konjonktürel dalgalanmalar çerçevesinde açıklamıştır. Schumpeter *Ekonomik Analiz Tarihi (History of Economic Analysis)* adlı eserinde 1870-1914 yılları arası incelemiş olduğu literatür çalışmalarında kriz kavramının 'döngü' olarak ifadelendirilerek, literatürde bu yeni terim için farklı bir alan yaratıldığını ancak sahada çalışan kişilerin pratikte hâlâ eski terimi kullanarak bir tür terminolojik gecikme yaşadıklarını fark etmiştir.⁷ Schumpeter'in bu görüşü savunmasında hiç şüphesiz Wesley Mitchell'in de katkısı bulunmaktadır. Mitchell, *Konjonktür Dalgalarını (Business Cycles)*⁸ adlı eserinde krizleri, başı sonu belli, ani gerçekleşen ve bağımsız olaylar olarak sınırlandırmayarak, her bir krizin ardından gelen depresyon ve depresyon sonrası yaşanan refah dönemi ile devam eden süreçte, krizlerin aslında tek başına bir teori oluşturmamakla birlikte, konjonktür teorilerinin içine yerleşmiş devreler olduğunu ileri sürmüştür.⁹

Dışsal ve İçsel Unsurlar

Schumpeter'e göre ekonominin bir denge noktasından diğerine geçişini sağlayan sebepler nüfus artışı, doğa olayları, savaşlar vb. yanı sıra tesadüfi etkileşimler sonucu oluşan altın keşifleri, ürün çeşitliliği ve hatta tarife politikaları ya da bankacılık mevzuatındaki değişiklikler gibi ekonomik iradeye tabi olmayan sebeplerden ziyade, bizzat ekonominin kendi iç dinamikleri ile ilgili ve ekonomiye doğrudan bağlı sebeplerdir.¹⁰ Bunların başında ise *girişimci* faktörü gelmektedir. Ekonomik büyüme ve gelişmeyi sağlayan ilk dürtü, sınırlı sayıda var olan girişimciye aittir. Bu konuda girişimciye kilit rolü veren unsur ise *inovasyon*'dur.¹¹ Sistemdeki döngüsel davranışı bozan itici kuvvet olarak nitelendirilen inovasyon, kümelenme şeklinde ve belirli dönemlerde ortaya çıkan bir olgudur. Küme ya

6 Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, p. 711.

7 Schumpeter, a.g.e., p. 1089.

8 Wesley C. Mitchell, "Business Cycles" *Business Cycles and Unemployment*, NBER, 1923, p. 5.

9 Mitchell, a.g.m., p. 5.

10 Joseph A. Schumpeter, "The Present World Depression: A Tentative Diagnosis", *The American Economic Review*, vol 21, no 1, Supplement Papers and Proceedings of the Forty-third Annual Meeting of the American Economic Association, March, p. 179.

11 İnovasyon, Schumpeter'in tabiriyle üretim fonksiyonunda meydana gelen değişimdir. Bkz. Schumpeter, *Business Cycles*, p. 37. Üretim fonksiyonu ise, teknolojik verilerin, var olan üretim araçlarıyla yapılabilecek üretimle ilgili olarak bir fonksiyon şeklinde gösterildiği, durağan bir ekonomide sabit kabul edilen fonksiyondur. Bkz. Schumpeter, *Business Cycles*, p. 30.

da yığın şeklinde ortaya çıkmasının altında yatan saik ise başarılı bir inovasyonu takip eden yeni girişimcilerin piyasaya girmesi için bütün kolaylıkların öncü girişimciler sayesinde sağlanmış olması ve söz konusu yeni girişimcilerin sürü benzeri hareketleri ile hızla türemelerinden dolayıdır.¹²

Girişimciye inovasyon yapma konusunda mali destek bankalar ve onların yarattığı kredi sistemlerinden gelmektedir. Schumpeter'in teorisine göre durağan durumdaki mevcut ekonomide tüm kaynaklar kullanıldığı için inovasyonların hayata geçirilmesi, yeni kaynak tahsisini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada devreye giren bankalar verdikleri kredilerle girişimciye destek sağlamaktadır. İnovasyonun parasal tamamlayıcısı olan kredi yaratma süreci, kapitalist sürecin anlaşılmasında lokomotif gücü temsil etmekle birlikte, basit bir kamu maliyesi problemi olmayıp, para ve kredi arasında yer alan tüm problemlerin temel kaynağıdır.¹³

Tam rekabet şartları altındaki durağan durum ekonomilerinde birbirinden bağımsız yapılan inovasyonların ekonomide farklılık yaratan, çarpıcı ve ayırt edici bir özelliği bulunmadığından dolayı bunlar, sürekli ve eşit dağılmış inovasyonlar şeklinde, ufak çaplı bozulmaların kısmî olarak belli bölgeleri etkilediği ve kolayca aşılabilen, yerel öneme sahip fenomenler olarak kalmaktadır. Fiyatlar ortalama maliyetlere eşitken, sıfır faiz oranlarında ve firmaların iktisadi kârlarının söz konusu olmadığı ekonomide, firmalar harcamalarını karşılayacak geliri elde edebilmektedir. Faiz geliri, kâr ya da sahip olunan topraktan rant geliri elde edemeyen bir toplum portresi çizen Schumpeter, bu noktada ütopyik bir varsayım da bulunmuş ve tatmin edici olamamıştır. Toplumunu toprak sahipleri ve diğerleri olmak üzere iki sınıfa ayıran Schumpeter'e göre herkesin sermayeye aynı oranda erişebilme imkanı ve tüm gelirin her iki kesime dağılmış olması, işçi ve işveren arasındaki farkı ortadan kaldırarak gerçek manada bir istihdam yaratımını olanaksız kılmaktadır.¹⁴ Bu sebeple durağan ekonomilerin döngüsel akışı içinde hiç bir kriz ya da refah patlaması gerçekleşmemekte ve ekonomik büyüme sistemde bir bozukluk yaratmamaktadır.¹⁵

Ekonomik kalkınmanın kendi içinde belli dinamikler barındırdığını savunan Schumpeter'e göre kalkınma adına bir sıçrama etkisi yaratan, ekonominin durağan durumdan kurtulması ve döngünün bir anlamda kırılmasını sağlayan kuv-

12 Alvin H. Hansen, "Schumpeter's Contribution to Business Cycle Theory", *The Review of Economics and Statistics*, vol 33, no 2, May 1951, p. 131.

13 Schumpeter, *Business Cycles*, p. 109.

14 Paul, M. Sweezy, "Professor Schumpeter's Theory of Innovation", *The Review of Economics and Statistics*, vol 25, no 1, June 1943, pp. 93-96.

15 Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, p. 541

vet ise yapılan yenilikçi yatırımlardır. Ekonomik büyüme ve kalkınma ancak bu yatırımların gerçekleşmesi sonucu oluşur. Yeni üretim yöntemleri, yeni ürünler, yeni pazarların açılması, yeni arz kaynakları ve yeni örgütlenmelerin oluşumu¹⁶ şeklinde beş ana tema etrafında toplanan bu dinamik unsurlar, Schumpeter'in tasvir ettiği ekonomik gelişmenin doğasında var olan içsel, süreksiz ve spontan özelliklerin yani, esas itibarıyla birer denge bozukluğu olan bu geçiş süreçlerinin, kökenini ve etkilerini açıklamaktır.¹⁷ Wicksell'in görüşlerinden yola çıkarak oluşturduğu teoride Schumpeter, teknik ilerlemenin getirdiği kârlı yatırım fırsatlarının artması sonucu ekonomide dengelerin bozulduğunu savunmuştur. Öncü bir ya da bir kaç girişimci tarafından gerçekleştirilen yenilikçi yatırımlar yeni bir üretim fonksiyonu oluşturarak yeniliğin yapıldığı endüstride durağan ekonomide var olmayan kârların pozitif kâra dönüşmesine olanak sağlar. Böylece Schumpeter'in tarifıyla yeni bir döngüsel süreç ortaya çıkar. Konjonktürel dalgalanmalar adını verdiği bu süreç, durağan durum ekonomisinden farklı olarak kesintili bir süreci ifade etmektedir. Bunun temel nedeni dalgalanmayı yaratan inovasyonların sürekli olmayıp, belli zaman aralıkları ile gerçekleşmeleri dolayısıyla. Rekabetçi piyasada yapılan inovasyonlar süreklilik arz ettiğinden dolayı kolaylıkla sisteme uyum sağlayabiliyorken, Schumpeter'in sözünü ettiği kümelenmiş inovasyonlar ise ayrı ve özel bir adaptasyon sürecine ihtiyaç duyarlar. Kesintili olarak ilerleyen bu süreci Hansen zar atışına benzetmektedir.¹⁸

Schumpeter'in iki evreli konjonktür analizi yalnızca refah ve resesyondan oluşmaktadır. İlk aşamada sistem girişimcilik faaliyetleri ile dengeden uzaklaşırken, ikinci aşamada yeni bir denge noktasına ulaşmaktadır.¹⁹ Ancak Schumpeter'in modeli genel refah ve resesyon çağrışımlarından farklı anlamlar ifade etmektedir. Yaygın görüş, refah evresini sosyal refahta bir artış ve bereket dönemi, resesyonu ise hayat standartlarındaki düşüşle ilişkilendirmesine rağmen, Schumpeter'in modelinde bunun tersi bir durum söz konusudur. Resesyon evresi, refah evresinde yapılan yatırımların yarattığı üretim bolluğu ve verimlilik artışının etkilerini gösterdiği evre olarak bilinmekte ve refah evresi bir tohumlama sürecine benzetildiği takdirde, tohumların çiçek açıp meyve verdiği dönem re-

16 Schumpeter, *Business Cycles*, p. 80.

17 Harald Hagemann, "Schumpeter's Early Contributions on Crises Theory and Business-Cycle Theory", *History of Economic Ideas*, Vol 11, No 1, Special Issues: On The History of Continental and North-American Business Cycle Theory During The Inter-War Period, 2003, p. 55.

18 Hansen, "Schumpeter's Contribution to Business Cycle Theory", *The Review of Economics and Statistics*. p. 131.

19 Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, p. 142.

sesyon dönemidir.²⁰ Bununla birlikte iki fazlı model belli kalıplar ve standartlar çerçevesinde oluşturulduğu ve kapitalist sistemin yatırım, finans ve kapital ayağı göz önünde bulundurulmadığı için gerçeklikten uzak kalmıştır.

Dört fazlı konjonktür analizinde ise Schumpeter, banka kredileri ile finansal destek sağlayan öncü girişimcilerin gerçekleştirdikleri başarılı inovatif yatırımların, bir süre sonra diğer firmalar tarafından taklit yoluyla kullanılması sonucu hem yenilikçi yatırımlara olanak sağlandığı hem de söz konusu endüstride yeni teknolojiye bağlı olarak yukarı yönlü bir dalgalanma hareketinin yaşandığını ifade ederek bu evreyi konjonktürün refah evresi olarak tanımlamıştır. Yeniliğin yapıldığı endüstride artan talep ve kârlı yatırım fırsatları yeni girişimcilerin piyasaya girmesine ve üretim olanaklarının artışına ortam hazırlamıştır. Bir çeşit dalgalanma şeklinde ortaya çıkan takipçi grup, öncü girişimcilerin ilk etapta üstlendiği risk faktöründen bağımsız olarak piyasaya rahatlıkla girme imkanı elde etmiştir. Yapılan inovasyonlar zaman içinde sistemde olgunlaşmaya başladıkça inovasyon yapılan ürün ya da hizmete olan ilginin artması ise girişimci sayısındaki artışla birlikte rekabetçi ortama zemin hazırlamıştır. Rekabet ve artan üretimin neden olduğu fiyat düşüşleri refah evresinin bu aşamasında, rasyonalizasyon, modernizasyon ve yeniden yapılanma süreçleri ile karşı karşıya kalan firmalardan, yeniliği takip edip örgütlenmesini tamamlayan ve modernize edilenlerin yanı sıra, bu yeniliğe uyum sağlayamayan ve çağın gerisinde kalan işletmelerin de endüstri dışına itilme sürecini beraberinde getirmiştir. Gerçekleşen tasfiye süreci ise teknolojik alt yapısını oluşturamayan ve verimliliği düşük işletmelerin piyasadan çekilmesi ile piyasanın temizlenmesine olanak sağlamıştır.²¹

Yenilik olma özelliğini kaybeden teknolojinin, ekonomik gelişmenin devamı için yeni girişimcilerle buluşma süresi arasında geçen zaman ise kriz dönemlerine karşılık gelmektedir. Tasfiye süreci ve yeni bir durağan dengeye geçiş aşamasından oluşan bu süreç, ekonomik krizlerin de özünü oluşturmaktadır.²² Schumpeter'e göre refah evresinde yapılan inovasyonların etki alanı ile birebir ilgili olan krizlerin derinliği ise, aynı zamanda kendinden sonra gelecek yeni bir refah ve verimlilik döneminin de habercisidir.²³ Yani, bir kriz ne kadar

20 Richard V. Clemence - Francis S. Doody, *The Schumpeterian System*, U.S.A., Addison Wesley Press, Inc., 1950, p. 11.

21 Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, pp. 549-550.

22 Schumpeter, a.g.e., p. 553.

23 Richard Swedberg *Joseph, A. Schumpeter. The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton, Princeton University Press, 1991.'den akt. Muriel Dal-Pont Legrand- Harald, Hagemann "Business Cycles, Growth and Economic Policy: Schumpeter and the Great Depression", *Journal of the History of Economic Thought*. Vol 38, No 1, 2016, p. 5.

ağır koşullar altında yaşanıyorsa bilinmelidir ki o krizi doğuran refah evresi de o kadar yoğun ve verimli ilerlemiştir.

Dönemin ekonomik dengesizlik unsurlarını iktisadi açıdan tam olarak açıklanamayan bir takım dışsal faktörlere dayandıran teorisyenlerin aksine Schumpeter'in durumu içselleştirerek öncü girişimci teorisini ortaya atması, denge kuramını ekonomik dinamiklerin tetikleyici unsuruyla birleştirmesi bakımından literatürde teorik bir ilerleme sağlamıştır.²⁴

Schumpeter'e Yönelik Eleştiriler

Schumpeter'in içsel unsurlar olarak değerlendirdiği girişimci, inovasyon ve kredi ögeleri, Friedrich Lutz tarafından eleştirilmiştir. Lutz'a göre Schumpeter'in özellikle girişimci üzerine yaptığı çıkarımlar mantık dışıdır. Girişimcinin ekonomiyi durağan süreçten çıkarması sonucu elde ettiği varsayılan kâr ve kazançlar, girişimci faaliyeti öncesi elde edilenleri yok saymak anlamına gelmekte; aynı zamanda eğer girişimci bir içsel unursa ve bu fırsatları sadece yapılan yenilikler sonucu elde edebiliyorsa, ekonominin içsel değil aksine dışsal kaynaklı beslendiğini göstermektedir.²⁵

Schumpeter'e yönelik bir eleştiri de Hagemann'dan gelmiştir. Schumpeter'in her türlü ekonomik gelişmenin altında yatan olguyu inovasyon gibi tek bir nedene bağlaması Hagemann'a göre, bazı içsel tutarlılıkları anlamak için güzel bir model sunuyor olsa da, teorik kavramları konjonktürel dalgalanmalara bağlama hususunda ciddi boşluklar barındırmaktadır.²⁶

Clemence ve Doody ise Schumpeter'in konjonktür analizini iki dip ya da iki zirve noktası arasında ölçülen ve her fazın birbirine benzetildiği bir zaman serisi analizi olarak değerlendirmesine karşı çıkmıştır.²⁷ Her bir döngü kendine has özellikler taşımakta olup, farklı tarihsel süreçleri içerdiğinden dolayı, doğru ve detaylı analiz edilmeyen bir döngüsel süreçte, canlanma ve refah dönemi şartlarını hazırlayan temel itici kuvvetler arasındaki fark gözden kaçacaktır.

İnovasyon yapmayan ve öncü girişimciyi takip eden girişimci grubunu konjonktür içinde deve de kulak kalan ve işe yaramaz olarak gösterdiği düşünülen

24 Frank Schohl, "A Schumpeterian Heterogeneous Model of The Business Cycle" *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, vol 2, issue 1, 1999, p. 2.

25 Hagemann, "Schumpeter's Early Contributions on Crises Theory and Business - Cycle Theory", p. 57.

26 Hagemann, a.g.m., p. 63.

27 Clemence and Doody, *The Schumpeterian System*.

Schumpeter, bu konuda da bir çok kişi tarafından eleştirilmiş, ‘taklitçi’ sıfatıyla nitelendirdiği takipçi grup için ‘türev yatırımcı’ teriminin kullanımı önerilmiştir.²⁸

Schumpeter’i öncü girişimci faktörünün zamanlaması üzerinden eleştiren Schohl’e göre, inovasyonlar tesadüfi olarak ortaya çıkıyorsa ve ikinci adımda taklit edilmek suretiyle yayılıyorsa bu durumun konjonktürün genelinde bir düşme ve yükselme potansiyeli taşıması söz konusu değildir.²⁹ Gerçekleşen inovasyonların makro ekonomik toplamları etkileyebilmesi için hem yeniliğin hem de taklidin senkronize bir şekilde hareket etmesi gerekir. Aksi takdirde inovasyonun ilk andaki güçlü etkileri taklit süresince zaten zayıflayarak ilerleyecektir.

Öncü girişimciyi lider vasıflı ve başarılı olarak niteleyen Schumpeter, inovasyonun diğer girişimciler tarafından kullanılmaya başlanması sonucu tansiyonu düşen ekonomide, sözünü ettiği bu başarılı girişimcilerin neden harekete geçmedikleri ve yeni adımlar atmadıkları yönündeki eleştiriyi de Kuznets’ten almıştır.³⁰

Schumpeter’in Kapitalizm Krizleri

Krizler, konjonktürel dalgaların dip dönüm noktalarıdır. Schumpeter’e göre kapitalist sistem tarafından kolaylıkla açıklanabilen krizler, kriz evrelerinin tamamen tesadüfi olarak bir kaç bağımsız döngü içinde ortaya çıkması ve ekonomiyi çöküntüye uğratmasından başka bir şey değildir. Bunlar, kapitalizmin doğası gereği gerçekleşmesi olağan davranışlardır. Resesyon süreci ardından gelecek krizle birlikte depresyona kolayca dönüşebilmesine rağmen, depresyon olmadan da konjonktür tamamlanabilmektedir. Hemen hemen her kriz döneminde ortaya çıkan işsizlik, hammadde, makine ve teçhizat stokları, arz fazlaları ve anormal düşük faiz oranları, savaş söylentileri, kötü hasat dönemi gibi geleneksel ve temel kriz göstergeleri ise konjonktürel hareketi açıklayamazlar.³¹ Depresyonun oluşup oluşmaması esasen bir gerçeklik meselesidir ve tesadüfi durumlara bağlı olarak değişmektedir. İş dünyası ve toplumun zihniyet yapısındaki farklılıklar, gelenek ve alışkanlıklar, ahlaki unsurlar ve onların yaygınlık derecesi krizleri depresyona dönüştürebilmektedir.³² Depresyon, soğurma ve tasfiyenin ‘normal’ bir süreci olarak değerlendirilirken; panik, kredi sistemlerindeki bozukluk, iflaslar vb. ile

28 Fritz Redlich, “Entrepreneurship in the Initial Stages of Industrialization (With Special Reference to Germany)” *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol 75, 1955, p. 62.

29 Schohl, “A Schumpeterian Heterogeneous Model of The Business Cycle”, p. 2.

30 Simon Kuznets, “Schumpeter’s Business Cycle”, *American Economic Review*, vol 30, no 2, part 1, June, 1940.

31 Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and The Business Cycles*, p. 543.

32 Schumpeter, *Business Cycles*, p. 156.

kriz ortaya çıkaran sebepler ‘anormal’ süreçler olarak adlandırılabilir.³³ Bununla beraber depresyonun oluşumu ve şiddeti ile ilgili bir beklenti ise söz konusu olamaz. Örneğin, ağır dışsal şoklarla mücadele eden bir ekonomi, çok küçük bir provokasyonla sarsılabilir; ya da bir panik ve korku hali az da olsa şiddetlenip ciddi kayıplara neden olabilir. Yani, trend etrafındaki konjonktür grafiklerindeki zirve ve dip noktaları zaman zaman yanıltıcı olabilmektedir.

Schumpeter’e göre kriz tek başına yeniliklerle açıklanabilecek bir olgu değildir. Birçok yapay uyarıcıyı içinde barındırmaktadır.³⁴ Ekonomiyi durgunluğa ve ardından krize sürükleyen oluşumların başında beklentilerde meydana gelen düşüşler gelmektedir.³⁵ Ekonominin canlanma ve refah evresinde yatırım yapmak amacıyla kıt olan üretim faktörlerine yönelen girişimcinin bu faktör fiyatlarını yükseltmesi, geleceğe dair kâr oranlarında düşüşe neden olmaktadır. Yaşanan tasfiye süreçleri, düşük fiyatlar ve konjonktüre bağlı kredilerde gerçekleşen düşüşler de piyasa beklentilerini olumsuz yönde etkileyerek finansal bir paniğin tetikleyicisi olmaktadır. Beklentilerdeki düşüşlere bağlı olarak ortaya çıkan gelecekle ilgili belirsizlik algısı, konjonktürde uzun süren bir adaptasyon -kriz- sürecini beraberinde getirmektedir.

İkinci olarak, yapılan yatırımlar sonucu inovasyonların gerçekleşmesi ve yeni ürünlerin piyasaya girmesi ile ekonominin artan üretim kapasitesi daha çok mal üreten ve arz bolluğunun yaşandığı bir döneme girecektir. Yaşanan arz bolluğunun sebep olduğu düşük fiyatlar ise izleyen dönemde bir kriz oluşumunu kaçınılmaz kılmaktadır. Canlanma döneminde girişimcilere verilen kredilerin geri ödenmesinde yaşanan sıkıntılar, kredilerin amaçları dışında verilmesi sonucu gereksiz ve verimsiz alanlarda kullanımları gibi etmenler de kredi deflasyonuna sebep olarak ekonomik daralma ve ardından gelen kriz süreçlerinin hazırlayıcısı olmuştur.

1930’ların İngiltere örneğini vererek, altın standardı hareketi ile zirveye ulaşan krizin para politikaları ile olan ilgisi üzerinde duran Schumpeter, özellikle baskıcı vergi uygulamalarından kaçan sermayenin de kriz yaratma üzerinde etkili olduğunu açıklamış ve bu durumu, kapitalist faaliyete uyum sağlamak için değişen siyasi yapı ya da genel anlamda politik istikrarsızlıklar kategorisinde değerlendirmiştir.³⁶

33 Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, p. 610.

34 Schumpeter, *Business Cycles*, p. 265.

35 Schumpeter, *Business Cycles*.

36 Schumpeter, “The Present World Depression: A Tentative Diagnosis”, p. 181.

Netice itibariyle sorun, temelde para ve kredilerin kendisi olmamakla birlikte, uygulanan politikaların sistemdeki bozukluğu giderici değil, aksine o bozukluğun üzerine yenilerini ekleme eğiliminde olmalarıdır.³⁷

Schumpeter kapitalist toplumlardaki istikrar ve düzenin bir süre sonra sistemin bozucu unsuru olacağını üç temel faktörle nitelendirmiştir.³⁸ Schumpeter'e göre ilk faktör girişimci ve girişimcilik faaliyetleri ile ilgilidir. Zaman içinde inovatif faaliyetlerin şirketlerin kendi bünyelerinde gerçekleşmesi sonucu kapitalist düzen içindeki girişimci kimliğinin artık tek bir kişiye değil kolektif bir harekete mahsus olması, kapitalist sistemi harekete geçiren öncü girişimci sınıfın kaybolması anlamına gelmektedir. İkinci olarak, kapitalizmin getirdiği rekabet olgusunun yarattığı serbest ticaret yine sistemin önemli bir parçası olan burjuvazi sınıfında korumacılık faaliyetlerinin sona ermesi ve burjuvazinin güç kaybı ile sonuçlanmıştır.³⁹ Son olarak giderek artan ve yoğunlaşan inovasyonların, sistemin içsel unsuru olarak nitelendirilen ve büyük şirketlere gücünü veren kurumsal çerçevesinin tahribine yol açması, sistemin kendi içinde bozulmasında başlıca etkidir. Buradan anlaşılıyor ki Schumpeter'e göre kapitalizm hem yapıcı hem de yıkıcı unsurlarını kendi bünyesinde barındırmaktadır.

Kriz Sonrası Yeni Denge Oluşumu

Krizleri bir problem olarak görmeyip, yeni teknik ilerlemelere ortam hazırlayan ve konjonktürün devamını sağlayan bir evre olarak nitelendiren Schumpeter'e göre, para ve sermaye piyasaları, özellikle bankacılık sektörü, kapitalist ve finansal sistemi büyüten lokomotif sektörler⁴⁰ olmalarına ve sistemin yarattığı krizler para ve kredi sistemi ile doğrudan ilişkili olmasına rağmen, bu evreyi atlarmaya yönelik yapılan yapay müdahaleler, özellikle para ve kredi kanalıyla, sorunun kökenine inmeden yüzeysel çözümler bulacağı için en etkili yöntem, sistemin doğal yollarla kendi kendini onarmasını beklemektir. Schumpeter bu durumu yeni dengenin el yordamıyla bulunması olarak değerlendirmiştir.⁴¹

37 Joseph A. Schumpeter, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*, Oxford, Transaction Publishers, 1951, p. 117.

38 Jean P. Potier, "Joseph A. Schumpeter et la conjoncture économique des années 1930- 1940. Dépression, stagnation ou signes avant-coureurs du déclin du capitalisme?", *Revue économique*, vol 5, no 66, 2015, pp. 1000-1001.

39 Schumpeter, *Business Cycles*, p. 107.

40 Joseph, A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, pp. 126-127.

41 Joseph A. Schumpeter, "Dauerkrise?" *Der Deutsche Volkswirt*, no 6.'dan akt. Muriel Dal-Pont Legrand- Harald, Hagemann "Business Cycles, Growth and Economic Policy: Schumpeter and the Great Depression", 1931/32, p. 10.

Schumpeter'e göre kriz sonrası ekonomik dengenin tekrar sağlanması iki kriterle bağlıdır. Öncelikle ekonominin toparlanmak için güçlü bir mali desteğe ihtiyacı vardır. Bu desteğin içeriden ya da dışarıdan gelmesi hususunda bir yorumda bulunmayan Schumpeter'e göre ikinci kriter, konjonktürün iki dip noktası arasında gözle görülür bir zaman aralığının olmasıdır.⁴²

Schumpeter, düzgün işleyen kapitalist bir sistemin altın standardı ya da makul ücret politikası gibi genel kurallara uyulduğu takdirde kriz anında herhangi bir istikrar politikasına ihtiyaç duymadığını belirtmekle birlikte, Keynes'in genişletici maliye politikası önerisini bütçenin her durumda dengede olma koşulunu dışarıda bırakmak suretiyle olumlu karşılamıştır; çünkü Schumpeter'e göre uzun dönemde bütçe dengesi bir gereklilik olmakla birlikte, bu kuralın her daim geçerli kılınmaya çalışılması krizleri daha hasarlı hale getirmekten başka bir işe yaramamaktadır.⁴³ Schumpeter, 1929 sonrası beklentilerin yarattığı durgunluk ve beraberinde gelen deflasyonist sürecin ülke ekonomilerine verdiği zarar karşısında Keynesyen politikaları desteklemiştir.

Ülgener'in Krizlere Bakış Açısı

Konjonktürel dalgalanmaların ve krizlerin kapitalizmle başladığını, öncesini ise ahenk içinde bir dünya varsayan bazı entelektüellerin⁴⁴ aksine Ülgener, 1929 krizi, ardından yaşanan savaş dönemi ve sonrasını Ortaçağ'da yaşanan krizlerle karşılaştırdığında, birbirine tümüyle benzeyen ve hatta daha derin ve şiddetli biçimde yaşanan Ortaçağ'daki iâşe buhranlarının, tarihin tekerrürden ibaret olduğu gerçeğini ispatlar niteliğine dikkat çekmiştir.

Ülgener, geçmiş dönem analizlerini o kadar derinlere götürmüştür ki iktisadi dalgalanmalarda döngüsel hareketin varlığının, yalnızca kapitalizm öncesi Ortaçağ'ın nispeten gelişmiş ticaret ve tüketim toplumlarında değil, çok daha öncesinde sebeplerin doğa olaylarına ya da ilahi güce atfedildiği dönemlere kadar uzandığını savunmuştur. Dini kitaplara konu edilen, destanlarda ve diğer kutsal eserlerin bir çoğunda üzerinde durulan kıtlık ve bolluğun birbiri ardına

42 Richard V. Clemence - Francis S. Doody, *The Schumpeterian System*, p. 14.

43 Richard Swedberg, *Joseph, A. Schumpeter. The Economics and Sociology of Capitalism*, den akt. Muriel Dal-Pont Legrand- Harald, Hagemann "Business Cycles, Growth and Economic Policy: Schumpeter and the Great Depression", p. 9.

44 Bu noktada Ülgener az gelişmiş toplumlarda iktisadi dengesizliklerin gelişmiş toplumlara göre daha çok yaşandığını kabul eden kimi kapitalist dönem düşünürlerinin varlığını da inkâr etmemiş; Mitchell ve Schmoller örnekleri ile bu olguyu desteklemiştir. Bkz, Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

yaşanması ya da “*her zorluğun ardından bir kolaylık vardır*”⁴⁵ ayetinde olduğu gibi söz konusu referanslar her ne kadar dinin dogma kalıpları olarak değerlendirilse de, basit ve ilkelliğine rağmen döngüsel hareketin öteden beri varlığına birer kanıt niteliğindedir.⁴⁶ Ülgener, dalgalanma ve kriz tarihinde ilk realist düşüncelerin ise 14. yüzyılda ortaya çıktığını, bu tarihten itibaren sebeplerin iktisadi ve toplumsal hayata özgü niteliği ile sağlam bir zemine oturtulduğunu belirterek, konu hakkındaki en değerli düşüncelerin sahibi olarak İbn Haldun’u göstermiştir.⁴⁷

Kapitalizm öncesi yaşanan krizleri incelemeye gerek görmeyen, ya da incelediğinde uyguladığı yöntem sorunları ile Ülgener’e göre yanlış ve eksik bilgilere ulaşan bazı düşünürlerin tarihin önüne koymuş olduğu setlere karşın Ülgener, tam tersi bir tavır takınarak krizler tarihini kapitalizm öncesi Osmanlı Devleti dönemine taşımış ve kapitalist krizlerle arasındaki bağlantıları tespit etmiştir. Ülgener’e göre kapitalist dönemi iktisadi açıdan bir milat olarak kabul eden ve krizlerle konjonktürel hareketleri yalnızca kapitalist manada ele alanlar için kapitalizm öncesi dönemlerde yaşanan krizlere kriz denilmemesi, onların kriz olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Ülgener’in kriz⁴⁸ tanımı kavramsal açıdan değerlendirildiğinde, arz ve talep arasındaki dengenin, her iki yönlü değişebilen, dengesizlik durumuna en sert haliyle geçişi ve yine aynı hızda etkilerini göstermesidir.⁴⁹ Kapitalizmin kabul ettiği kriz tabiri ise yalnızca sistemin bolluk tarafıyla ilgili olduğu için eksiksiz ve net bir tanımlama sayılamaz.

Max Weber’den etkilenerek oluşturduğu araştırma yönteminde Ülgener, iktisadi analizlerini, incelediği dönemin iktisadi zihniyeti çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Zira Ülgener’e göre bir toplumun iktisadi yaşamdaki duruşu ve amacı, o toplumun iktisadi zihniyetinin bir yansımasıdır.⁵⁰ İdeoloji kavramından farklı olarak zihniyet, bir kesimin ya da sınıfın bilinç düzeyinde oluşturduğu bir dünya görüşü ya da hayata bakış açısından ziyade, uzun yıllar içinde toplumun zihnine kendiliğinden yerleşen, bilinçaltında oluşan ve ideolojiden çok daha derin bir

45 Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, Huzur Yayın Dağıtım, 94. İnşirah Sûresi, Ayet 5.

46 Ülgener, a.g.e., s. 29.

47 Ülgener, a.g.e., s. 31.

48 Ülgener, kriz yerine buhran tabirini kullanmıştır.

49 Ülgener, a.g.e., s. 7.

50 Fatma Torun - Hacı Duran, “Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları*, sayı 42, 2010, s. 72.

anlama sahip düşünüş biçimidir.⁵¹ Bu noktada Weber'in kırsaldan ziyade şehir hayatına yoğunlaşması gibi Ülgener de, iktisadi zihniyet unsurlarını Ortaçağ'ın şehir toplumlarında aramıştır.⁵² Darlık buhranlarını incelerken de Ülgener'in göz önünde bulundurduğu örnekler Ortaçağ'ın tipik kalabalık tüketim merkezleri olmuştur.⁵³

Ülgener, Weber'in kullandığı bir diğer yöntem olan 'ideal tip' kavramını ise tarihsel zaman aralıklarını belirleme ve insan tipolojilerini tanımlamada kullanmıştır.⁵⁴ Kapitalist ve pre-kapitalist olmak üzere iki ideal tip etrafında şekillenen çalışmalarında, pre-kapitalist insanı, ortaçağlaşmış zihniyetin bir eseri olarak tanımlamıştır.⁵⁵

Ortaçağ toplumlarında iktisadi zihniyete bağlı olarak ortaya çıkan işe probleminin en yoğun haliyle kalabalık ticaret merkezlerinde yaşandığı düşünüldüğünde, Ülgener de kendi köklerine giderek Osmanlı-Türk iktisadi tarih modelini seçmiştir. 15. yüzyıla kadar dünyanın en büyük ticaret merkezlerinden biri olan İstanbul, bu tarihten itibaren popülaritesini kaybetmiş, işe zorluklarının baş gösterdiği bir merkez konumuna düşmüştür. Batı, yeni bir dünya düzeninin içinde yön değiştiren krizlerin bolluk tarafıyla ilgilenirken, Osmanlı Devleti Ortaçağ'ın pre-kapitalist, kapalı ekonomilerine benzer şekilde hâlâ kıtlık ve darlık yönlü krizlerle uğraşmaktadır.

Osmanlı Devleti üzerinden tasvir edilen pre-kapitalist Ortaçağ toplumu, sınıflı yapısı itibarıyla orta- aşağı esnaf ve zanaatkarın oluşturduğu küçük burjuvazi ve onları birer basamak olarak kullanarak üzerlerinden geçinen baskıcı bir grubun oluşturduğu feodal karakterli ve rantabilitesi yüksek bir toplumdur. Toprak mül-

51 Mehmet Evkuran, "İktisat Sadece İktisat Değildir!- Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyet'i ve Akademik Sosyolojiye Katkısı", (Ed.) Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener-Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 396.

52 Ahmet Tak, "Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslam'ın Yeni Teolojisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 10, Güz 2017, s. 301.

53 Buradaki Ortaçağ vurgusu bir zaman periyodunu değil, bir tür zihniyet algısını ifade etmektedir. Bkz. Murat Yılmaz, "Muhafazakar Bir Düşünür Olarak Sabri Ülgener'de İktisadi Zihniyet", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, *Muhafazakar Düşünceyi Etkileyen Düşünürler- I*, sayı 37, yıl 10, Temmuz-Ağustos-Eylül 2013, s. 26.

54 Tak, a.g.m., s. 302.

55 Ortaçağlaşma, geçimlik kazançla yetinen, hakkına razı bir toplumun hareketsiz, atıl ve gelişmeye kapalı hayat tarzını tasvir etmektedir. Bkz. Köksal Pekdemir, "Zihniyet-Din ve Toplumsal Değişim İlişkisi: Ülgener Örneği," *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, cilt 4, sayı 1, Haziran 2018, s. 27.

kiyetine dayalı bir iktisadi sistemin varlığı, para ve diğer finansal varlıkların top-
rağın gerisinde kalmasına yol açarken; girişimci kesimin, şehir dışlarında küçük
ölçekli tarımsal faaliyetlerde bulunmasına, şehir merkezlerinde ise sadece küçük
esnaf ve lonca birliklerinden oluşmasına imkan vermiştir.⁵⁶ Lonca birlikleri bir
yandan bütüncül hareket etmeye katkı sağlarken, diğer taraftan geleneklere sıkı
sıkıya bağlılığı aşıl原因an muhafazakar tavrı ile kapitalist düşüncenin esnaf içinde
gelişimine engel olmuştur.⁵⁷ Bu çerçevede, pre-kapitalist toplum ve pre-kapitalist
üretimin en önemli özelliği olan gelenek ve otoriteye bağlılık,⁵⁸ tipik Ortaçağ zih-
niyetinin tüketim ve harcama tutkusundan vazgeçemeyen tavrı ile birleştiğinde,
sınıfsal ayrımın keskin çizgilerle hissedildiği toplumun her kesiminde, tavandaki
gösteriş ve tüketim tutkusunun tabana doğru inildikçe hakkına razı olmaya vara-
cak kadar bir teslimiyet ve boş vermişlik duygusuyla yoğrulduğu görülmektedir.
Tavandaki bu özgürlüğü meşrulaştırma noktasında devreye giren Batı tasavvuf
ve tarikatlar ise tabandaki kitleye dünyanın gelip geçiciliği fikri ile telaşsız, ağır
bir günlük yaşamı aşulamakta; dünya hayatı yiyip içmekten ibaret boş bir mesele
olarak gösterilmektedir. Tasavvuf ehli, İslam'ın çalışma ve üretme hususunda-
ki emirlerini yozlaştırarak tembel ve hırcı bir toplumsal zihniyetin oluşumuna
zemin hazırlamıştır.⁵⁹ Tasavvufun iktisadi sistemdeki gruplar üzerinde meşru bir
otorite oluşu, söz konusu zihniyetin hızla yayılmasında etkili olmuştur.⁶⁰ Zihniyet
algısında tasavvuf eliyle yaratılan bu değişim, halkın gözünde küçülen ticaret ve
esnaflaşarak gerileyen bir iktisadi yaşamı da beraberinde getirmiştir. Girişimci
zihniyetin esnaflaşması, burada, ticaretin dinamizminden uzaklaşarak verimsiz
ve kısır hareket etmesi anlamında kullanılmıştır.⁶¹ Fütüvvet ve Ahi teşkilatlarına
bağlı olan bu esnaf grubunun tüccar kesime kıyasla daha yoğun halde iktisadi sis-
temin içinde bulunması, iktisadi zihniyetin zaman içinde tekdüzeleşmesine neden
olmuştur.⁶²

56 Yılmaz, a.g.e., s. 26.

57 Mustafa Acar- Hüsnü Bilir- Volkan Han, “İslam, Kapitalizm, Ticaret: Kayseri Örneğinde İslami Kalvinistler”, 3. *Kayseri Ekonomisi Sempozyumu*, 2014, s. 494.

58 Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 119.

59 Torun ve Duran, a.g.m., s. 67.

60 Mehmet Dinçaşlan - Haydar Akyazı, “Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den “İnsan” Faktörünün Önemine”, *SIYASAL:Journal of Political Sciences*, sayı 27(1), s. 37.

61 Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1(1), Bahar 2010, s. 59.

62 Tak, a.g.m., s. 310.

Osmanlı'da çözülme devrinin başlaması da esnaflaşan ticaret hayatının bir sonucudur.⁶³ Çözülme devri Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemleri olarak ifade edilen döneme değil, aksine, yükselme dönemiyle aynı zamana denk gelmektedir.⁶⁴ Bu devrin temel özelliği ise belli gruplar altında toplanmak suretiyle siyasi ve sosyal çalkantılardan birbirlerini koruma ve kollama amacı güden iktisadi unsurların 'kapanma' ve cemaatleşme'sidir.⁶⁵ Batını tasavvuf ve tarikatların sözü geçen fütüvvet ve esnaf gruplarını din üzerinden etkilemesi, içe kapanan bu unsurların zihniyet dönüşümlerinde etkili olmuştur.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin Batılı devletler karşısında geri kalışını ifade eden 'mani-i terakki' sorununun altında yatan temel etmen de, yine, tasavvuf etkisiyle oluşmuş geleneksel İslam anlayışıdır.⁶⁷ Geleneksel İslam anlayışı ile birlikte gelen verimsiz dönem, içinde güven eksikliği ve atıl zihniyet algısını barındırmaktadır.⁶⁸ Bu yolla Sabri Ülgener Batı dünyası karşısında geri kalmışlığın temel nedeni olarak İslam dinini suçlayanların aksine, tasavvuf eliyle yaratılmış bir İslam anlayışının varlığını kanıtlamıştır. Örneğin, erken dönem İslam anlayışındaki cihad anlayışı, aktif bir zihniyet yapısı ve sosyal hayatı temsil ederken, tasavvuf etkisiyle esnaflaşan zihniyet bu hayat tarzının tersine çevrildiğinin bir göstergesidir.⁶⁹

Ülgener hem pre-kapitalist hem de kapitalist toplumların 'kazanç hevesi' noktasında birleştiğini ifade etmekle birlikte, 15. ve 16. yüzyıllara kadar bu güdünün serbest ve denetimsiz bir halde akmasına rağmen, 18. yüzyıldan itibaren izlediği yolların farklılaşması sonucu, aynı zamanlarda iki farklı dünyanın oluştuğunu gözlemlemiştir. Esas itibarıyla pre-kapitalist Doğu ile kapitalist Batı medeniyetinin birbirinden ayrıldığı nokta kazanma ihtirası ya da kabına sığmayan macera hevesinin eksikliği değil, ikisi arasında geçmişten gelen zihniyet farklılaşmasıdır.⁷⁰

63 Arslan, a.g.m., s. 58.

64 Tak, a.g.m., s. 306.

65 Tak, a.g.m., s. 313.

66 Ergin Çağman, "Ülgener'in Protestanları: Bayrami Melamileri", *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 2(1), Haziran 2016, s. 58.

67 Sefer Yavuz, "Konu ve Yöntem Bakımından Sabri Ülgener ve Din Sosyolojisine Katkıları", *İslami İlimler Dergisi*, cilt 12, sayı 1, yıl 12, Bahar 2017, s. 90.

68 Abdullah Taşkesen, "Sabri F. Ülgener'de Edebi Metinlerde Sosyal Gerçekliğin Keşfi ve Entelektüel Kimliği", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, cilt 1, sayı 1, yıl 2, Bahar 2016, s. 98.

69 Rıdvan Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlamak", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 29, 2014(2), s. 276.

70 Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık- Osmanlı'dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-" *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 36, Mart 2007, s. 41.

15. ve 16. yüzyıllarda Batı’da gelişen ticari ve endüstriyel hareketliliğe karşın, Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve toplumsal hayatında hala aşılammış olan feodal zihniyet, bu zihniyetin beraberinde getirdiği üsttekinin alttakine tahakkümü meselesi ve serveti gösteriş maksatlı bir araç olarak kullanma biçimi olarak tarif edilen tüketim tutkusu, kapitalizmin o topraklara girememesinin başlıca nedeniydü.⁷¹ Yani, kapitalizmin temel dinamiği olan insan faktörü, feodal zihniyetten kapitalist zihniyete geçişi tamamlayamadığı için, Ortaçağ yaşamına geri dönmüştü.⁷² Bu noktada Ülgener, Osmanlı-Türk toplum yapısının iktisadi maddeden kaçarak irrasyonel bir tavır takındığını kanıtlamakla birlikte,⁷³ kapitalistleşememe olgusunu yalnızca tasavvuf zihniyetine bağladığı ve Osmanlı Devleti’nin gerek siyasi ve ekonomik diğer unsurlarını, gerekse çevresel ve tarihi etmenlerini göz önünde bulundurmadığı için eksik bir analiz yaptığı yönünde eleştirilmiştir.⁷⁴ Tasavvuf zihniyeti ile ilgili olarak yapılan bir diğer eleştiri ise Osmanlı Devleti’nin söz konusu dönemlerdeki nüfus yapısına bağlıdır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda nüfusun yarıdan fazlasını gayrimüslimlerin oluşturması nedeniyle, çoğunluğa ait nüfusun Ülgener analizinin dışında kaldığı ve azınlıktaki Müslüman nüfusun ise bütün olarak tasavvuf ve tarikatlarla ilişkisinin kurulamayacağı ileri sürülmüştür.⁷⁵ Bunun yanı sıra, Ülgener’in gerçek İslam’ın kapitalist unsurları içinde barındırdığı ve ilerlemenin ancak bu unsurları takip ederek gerçekleşeceği ön kabulüyle hareket ettiği; bu bağlamda, İslam’ı şehirli bir din olarak görüp, Batı eksenli düşünce etrafında modernleştirmeye çalışarak, bir tür self-oryantalizm⁷⁶ yaptığı ifade edilmiştir.⁷⁷

Ülgener’de İktisadi Dalgalanmaların Nedenleri

Ortaçağ sonlarının pre-kapitalist toplumlarını temsilen, Osmanlı Devleti üzerinden bakıldığında, özellikle üretim ve ulaşım kaynaklarının yetersiz olduğu,

71 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 144.

72 Mustafa Acar - Hüsnü Bilir, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMU Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 2014, s. 117.

73 Turhan, a.g.m. s. 277.

74 Çağman, a.g.m., s. 68.

75 Mehmet Bulut, “Osmanlı Ekonomi Politığıne Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, sayı 62, Yaz 2012, s. 67.

76 Self-oryantalizm, “Batı dışı toplumların modernleşme sürecinde kendilerini Batılı değerler üzerinden okuma ve anlatma çabasıdır.” Bkz. İrfan Kaya, “Sosyolojik Düşüncede Avrupa-merkezilik, Ötekileştirme ve Oryantalist Söylem Üzerine Post-kolonyal Bir Okuma ve Eleştirisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, sayı 21(3), Aralık 2017.

77 Kaya, a.g.m., s. 2003.

buna karşılık tüketim ve harcama alışkanlıklarının istikrarlı bir şekilde devam ettiği büyük şehirlerde iktisadi dalgalanmalar, istisnalar olmakla birlikte, kapitalist dönemin aksine, darlık ve kıtlık doğrultusunda şekillenmiştir.

Rasyonel anlamda girişimci ve kâr güdüsünün olmadığı pre-kapitalist dönemlerde yaşanan iktisadi dalgalanmaların temeli üretim ve tüketim dengesizliğine dayanmaktadır. Değişim ve gelişime direnen, sınırlı ve elverişsiz bir ortamda ilkel yöntemlerle uzun yıllar sürdürülen üretim, buna karşılık iktidar ve çevresinde alabildiğine artan tüketim, iktisadi dengenin bozulmasının altında yatan asıl nedendir.

Dalgalanma ve buhran terimleri birbirinden farklı anlamlar ifade ettikleri için onları doğuran sebepler de Ülgener tarafından farklı şekillerde kategorize edilmiştir. Buna göre iktisadi sistemde dalgalanma yaratan denge bozucu unsurlar, temelli ve uzun vadeli sebepler olarak nitelendirilmiş; nüfus artışı, para ayarının düşürülmesi ve maliyet masraflarındaki artış olarak üç şekilde belirlenmiştir.⁷⁸

İktisadi dalgalanmanın yönünü belirleyen en önemli unsur demografik unsurdur. Nüfus yoğunluğunun üretim kaynaklarına nazaran az olduğu şehirlerde iktisadi bozukluklar daha çok dışarıdan içeri yönlü; kıtlık, kuraklık gibi tabii ya da siyasi karaktere sahipken; aşırı nüfus yoğunluğunun olduğu şehirlerde içeriden dışarı yönlü; bizzat şehrin iktisadi ve sosyal yapısının bozulması sonucu oluşan, daha objektif ve somut çözümler yapılabildiği dalgalanmalar şeklindedir.⁷⁹ Kırsalda yaşanan geçim sıkıntılarında, siyasi otoritenin köylü üzerindeki maddi, manevi baskısı ve isyanların da eklenmesiyle kaçınılmaz olarak yaşanan göçler ve kentte yarattığı nüfus artışı, şehir iktisadını darlık ve pahalılık yönüyle dengeden uzaklaştırmıştır.

Dalgalanmanın bir diğer nedeni ise para taşışlarıdır. Osmanlı ekonomisinde paranın bir mesele olarak ortaya çıkışı, fütuhat (gaza) politikasının benimsenmesiyle başlamış, sonrasında geçici olarak durdurulan bu politika sonucu 1444 yılında yaşanan nakit buhranı neticesinde, ilk defa para taşış yöntemine başvurulmuştur.⁸⁰ Batıda yaşanan gelişmelere karşın, zaman içerisinde gaza politikasının yavaşlaması ve hatta durması, buna nazaran artan ordu ve saray masrafları, gelir gider dengesini tutturamayan Osmanlı ekonomisinde para ayarının

78 Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, s. 75.

79 Ülgener, a.g.e. s. 18-19 ; 27.

80 Ahmed G. Sayar, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla- Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2003, s. 109.

düşürülmesini bir zorunluluk haline getirmiştir. Osmanlı'da görülen fiyat artışlarının en büyük nedeni yapılan bu taşışlardır.⁸¹

Üretim merkezlerinin İstanbul'dan uzakta oluşu, nakliye yollarının siyasi nüfuzunu kullanan istismarcıların elinde bulunması sonucu gümrük, harç, vergi gibi tüccara yüklenen masraflar ve fiyat artışları ise tüketiciyi zorlayan maliyet unsurları olmuştur.

Ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların baş gösterdiği 18. yüzyılın pre-kapitalist toplumlarının en önemli özelliği dışa kapalı, geleneksel ve durgun bir üretim tarzına sahip olmalarıdır. Hal böyle olunca piyasada dönen para da bir o kadar hareketsiz ve atıl kalmaktadır. Miktarı azalan paranın kıymeti artınca, kişilerin elinde bulundurdukları altın ve gümüşü gömüleyerek piyasadan daha da uzaklaştırmaları ise iktisadi hayatı bir çıkmazın içine sürüklemektedir. Ülgener, gömme ve çıkılma mevzusunu ekonomik durgunluğun belirleyici sebeplerinden biri olarak değerlendirirken, piyasaya çıkması gerekirken toprak altında tutulan bu madenlerin kökeninde define arayıcılığının olduğunu, bazı mutasavvıfların duruma şiddetle karşı çıkmalarına rağmen, var olan hukuki ve siyasi güvensizlik ortamının bu tutumun yayılmasında etkili olduğunu belirtmiş ve İslam ülkelerinin kapitalist yöntemleri benimseyemeyişinde gömüleme etkisinin büyük olduğunu vurgulamıştır.⁸² Geçmiş 12. ve 13. asırlara dayanan gömüleme işleminin önüne geçilememesi, Ortaçağ insanının geleneklerine bağlılığını ve belki de bağlı kalmaları gerektiğini gösteren tipik bir örnektir.

Pre-kapitalist insanın gözünde eşyanın değeri ise, ona harcanan emek ölçüsünde değil, tüketimi sonucu kendisinde yaratacağı haz duygusuyla orantılı olarak ele alınmıştır. İktisadi mananın oldukça uzağında hisler ve algılarla şekillenen tüketme arzusu, çalışma ve kazanma yönünde kişileri teşvik edeceği yerde, tam tersine yorulmadan ve hiç bir emek harcamadan zenginleşme isteğini de zihinlerde uyandırmıştır. Hem pastam olsun hem karnım doysun mantığını düstur edinen pre-kapitalist insanın hazırcı ve tembel karakteri çalışarak elde edilen gelir ve servete ise lütfetmemiştir.

Tüketimin düşürülmesi söz konusu olmadığından dolayı geriye yalnızca gelir kaynaklarını arttırmak kalmaktadır. Bu noktada üretim kaynaklarının tahribatı ve istismar edilmesi, devletin halka uyguladığı ağır vergi yükleri sonucu göçe zorlanan çiftçiden geriye kalan atıl araziler ve üretim kaynaklarının merkezden uzağa taşınması sonucu taşraya yüklenen külfet ise dalgalanmaların şiddetini bir

81 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 110.

82 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 226.

kat daha arttırmıştır.⁸³ Paranın değerinin düşürülmesi, emek sömürsü vb. yollarla elde edilmeye çalışılan ve zaman zaman borçlanma yoluyla arttırılan gelirler Ülgener'e göre bir çeşit kapitalizm örneğidir. Ancak bu kapitalizmin adı 'tefecî kapitalizm'dir.⁸⁴

Ülgener, iktisadi gelişmenin hızlanması ve bilgi birikiminin artışıyla önceden alınabilen önlemler sayesinde yaşanan dalgalanmaların eskiye nazaran dibe vurmadan ufak sarsıntılarla daha az hasarlı atlatıldığını ifade etmiş, bu nedenle konjonktür kavramının eski popülaritesini yitirerek büyüme teorileri içerisinde ele alındığını vurgulamıştır.⁸⁵

Pre-kapitalist İaşe Buhranları

Sabri Ülgener, Ortaçağlaşmış toplumların darlık buhranlarını analiz ederken, iaşe sıkıntısının en yoğun hissedildiği kalabalık ticaret merkezlerinin bir örneği olarak, Osmanlı-Türk iktisadi tarih modelini seçmiştir.

Batı ülkelerinin kapitalist sisteme entegre olduğu dönemlerde üç temel ilke etrafında iktisadi hayatını şekillendiren Osmanlı Devleti'nin gelenekçilik ve fiskalizm ilkesiyle birlikte iktisadi politikaları içerisindeki en önemli ilkesi iaşe ilkesi olmuştur.⁸⁶ İktisadi faaliyetin amacı devlet ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktır kuralıyla hareket eden bu ilkeye göre, mal arzının fazla, kaliteli ve düşük fiyatlı olması hedeflenirken; devlet, arzı az olan ithal mallarının ülkeye girişini teşvik etmekte, ihracat uygulamalarına sınırlamalar ve bazen de yasaklar getirmektedir.⁸⁷ 15. yüzyıldan itibaren ticaret yollarının yön değiştirmesiyle İstanbul'da görülmeye başlayan iaşe sıkıntıları, Osmanlı Devleti'nde kıtlık ve darlık temelli iaşe buhranlarının da tohumlarının atıldığı yıllar olmuştur.

Ülgener, iaşe buhranlarının farklı siyasi ve toplumsal nedenleri olmasına rağmen, iktisadi yönü ile hepsinin birbirine benzer olduklarını vurgulamıştır. İktisadi dalgalanmaların ortaya çıkışını içten (sübjektif) ve dıştan (objektif) dönemin kıymet anlayışına olan bakış açısı ve izlenen iktisadi politikalar çerçevesinde değerlendiren Ülgener, pre-kapitalist toplumlarda tüketim ve harcama odaklı bir zihniyet yapısının iktisadi hayata da yansımış olduğunu belirterek, dalgalan-

83 Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, s. 63-64.

84 Tefecî kapitalizm Batı dünyasında burjuva servetinin nesilden nesle aktarılması ve çoğalmasında etkili olmuştur Bkz. Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 248.

85 Sabri F. Ülgener, *Makaleler*; İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 435.

86 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 47-48.

87 Genç, a.g.e., s. 50-70.

maların buhrana dönüşmesinde özellikle büyük şehirlerde görülen aşırı tüketime karşılık üretim ve nakil kaynaklarının yeterince beslenememesini temel sorunsal olarak nitelendirmiştir.⁸⁸ İaşe buhranlarının oluşumunda en dikkat çekici unsur ise tüccar ve tahıl üreticilerinin türlü sebeplerle fiyatlara uyguladıkları aşırı artışlardır.⁸⁹ Buradan hareketle denilebilir iaşe buhranları *yokluk* ve *darlığın* kendisi değil, onların içeriden ve dışarıdan türlü faktörlerle ölçüsüz bir fiyat yükselişine çevrilmiş yansımalarıdır.⁹⁰

Buhranların merkezde ve taşrada hissedilme şekil ve dereceleri ise birbirinden çok farklıdır. Merkezde yetersiz mal miktarı ve buna bağlı olarak yükselen fiyatlar şeklinde kendini gösteren buhranlar, çok daha şiddetli ve tamir edilemez boyutlarıyla taşrada, kıtlık, açlık ve ölümle sonuçlanmaktadır. Bunlara bir de kalan üretim kaynakları için rekabete giren ağalar, eşkıyalar, mültezimler ve devlete varana kadar her kesimin köylü üzerinde kurduğu baskı ve zulüm eklenince, iaşe kıtlıklarının en gerçek haliyle yaşayan kesimin taşradaki köylüler olduğu ortadadır.⁹¹

Dalgalanmaları buhrana dönüştürecek, Ülgener'in tabiriyle bardağı taşıracak son damla olan boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler ise kıtlık ve ihtikârdır.

Kıtlık

İktisadi dengesizlik unsurlarının uzun süren seyri, kırılğanlaşan ekonomiyi ani bir hareketle sarsılacak hale getirmektedir. Bu noktada mal arzında yaşanan ani düşüşler ya da daha ziyade tarım ürünlerinin üretim ya da nakli sırasında gerçekleşen kesilmeler buhran olarak nitelendirilmektedir.⁹²

Üretimin geçimlik düzeyde olduğu pre-kapitalist ekonomilerde üretim ve tüketim dengesinin sağlanması hayati bir öneme sahiptir. Dengenin ufak oynamalarla bozulması bile kıtlık tehlikesini beraberinde getireceğinden -Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi- iki taraflı dengenin kontrol altında tutulması iktisadi açıdan bir zorunluluktur.⁹³ Kıtlığın mevsimsel şartlara bağlı olarak yaşanan kuraklık ya da aşırı yağış şeklinde ortaya çıkışı tarım ekonomilerinin hemen hepsinin tarih boyunca karşılaştıkları genel bir problem olup, Osmanlı ekonomisi de bu problemde nasibini almıştır. Salgın hastalıklar bazı durumlarda bir kıtlık

88 Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 224-246.

89 Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, s. 70.

90 Ülgener, a.g.e., s. 70.

91 Ülgener, a.g.e., s. 71.

92 Ülgener, a.g.e., s. 85.

93 Genç, a.g.e., s. 50.

sebebi olarak nitelendirilse de, var olan koşulları tetikleyici özelliğinden dolayı Ülgener'e göre ikincil bir neden olarak değerlendirilmelidir.⁹⁴ Kıtılığı yaratan doğal koşulların dışında insan unsurunun bizzat içinde bulunduğu bazı siyasi, idari ve mali şartlar da kıtlığa yol açmaktadır. Gaza ve cihat zihniyetinin yayılma politikası olarak kullanıldığı Osmanlı Devleti'nde kaybedilen savaşlar sonrası verilen beşeri kayıplar başta olmak üzere, ticaret yollarının yön değiştirmesiyle ürün tedarikinde zaman ve mekana bağlı yaşanan sıkıntılar, İstanbul gibi yoğun nüfuslu merkezlerde iâşe sorunlarına ve kıtlıklara neden olmaktadır. Yönetici unsurların neden olduğu şiddet ve istismar ise uzun vadede bir kıtlık nedeni olmaktan ziyade, kıtlıkların etkisini derinleştiren birer unsur olarak kabul edilmektedir.⁹⁵ Ülgener, narh uygulamasında üretici ya da nakliyeciye tatmin etmeyen fiyatların da birer kıtlık unsuru olduğunu belirterek, piyasa tıkanıklığının yol açtığı ödeme zorluklarının etkisiyle alış veriş noktasında yaşanan gecikmelerin kıtlıkla sonuçlandığını tarihi kayıtlardan sunduğu örneklerle kanıtlamıştır.

İhtikâr

Ülgener için kıtlık hususunda sayılan doğal, siyasi, idari ve mali sebepler, dalgalanmaları kıtlığa dönüştüren etmenlerin bir kısmıdır. Bununla birlikte, darlık buhranlarını yalnızca dışsal ve tesadüfi unsurlardan ibaret sananların aksine, kıtlığın aslı ve sübjektif-beşer unsur tarafından bizzat meydana getirildiği ihtikâr meselesi Ülgener'e göre başlı başına önem arz eden ve kıtlığın derecesini kat be kat şiddetlendiren içsel unsur olarak belirlenmiştir.⁹⁶

Çağdaş literatürdeki girişimci ögesi, Osmanlı'daki karşılığını tahıl tüccarında bulmuştur ancak, Osmanlı halkı için bu tüccar şehre bolluk ve berekettten ziyade her zaman darlık ve kıtlık getirmiştir.⁹⁷ Ülgener, pre-kapitalist Osmanlı toplum yapısında girişimci faktörünün önemli bir yeri olduğunu ve kapitalizmi getirecek tek unsurun girişimci olduğunu belirtmekle birlikte, bu oluşumun tasavvuf eliyle gelişiminin engellenerek köreltiltiğini ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yerli halkın dünyadan el etek çeken tavrına, ticaret yollarının yön değiştirmesi sonucu tüccarların dışarıda verdiği kayıplar da eklenince, zorbalık ve hile ile elde edilen kazançlar Müslüman halkın nezdinde bir zamanlar ayrıcalık unsuru olan ticareti en alt seviyelere kadar dü-

94 Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, s. 87.

95 Ülgener, a.g.e., s. 88.

96 Ülgener, a.g.e., s. 93-96.

97 Ülgener, a.g.e., s. 94.

şürmüştür.⁹⁸ Ticaretin azalması ekonomik faaliyetleri tekrar küçük esnaf ve ziraat seviyesine indirmiş, servetin gayrimenkul değerlere dönüşümü ile tekrar gündeme gelen feodal düzen kısır bir döngü halini almıştır. Bu ruh hali içinde girişimci zihniyet de sekteye uğramış, tasavvuf ahlakının bir ‘getirisi’ olarak, kazanç noktasında rotasından çıkmış, her türlü gayrı resmi ve gayrı ahlaki getiriyi mubah sayan bir tavır almıştır.

Bütün bu karmaşanın ardında sistemin içinde kendine yer bulmaya çalışan, üreticiye sunduğu maddi destekle yapılan üretimi ucuza mal edip pahalıya satan ve sermayeci sınıf olarak adlandırılan yarı spekülâtif, yarı girişimci bir kesim ise, Avrupa ile aynı zamanlarda Osmanlı Devleti’nde de ortaya çıkmasına rağmen, gerekli hukuki, ekonomik ve zihinsel alt yapının oluşmamasından dolayı, yeni üretim kanalları ve yöntemleri sağlamak ya da istihdam yaratmak bir yana, ülkeye kıtlık ve darlık getiren, spekülâtif ve istismarcı bir kitle olarak iktisadi düzeni bozucu önemli bir faktör olmuştur.⁹⁹ Ahmet Refik’ten aktarılanlara göre: “*Gelen buğdayı gemicilere aldırmaıyp kendileri dermahzen edip vüs’at zamanında getirmeyip müzayaka zamanında azar azar getirip şehre müzayaka verirler.*”¹⁰⁰ Burada ihtikâr unsuru olarak itham edilen tüccarların, yokluk zamanını fırsat bilerek, piyasaya o dönemde yüksek fiyattan getirdikleri mallarla yaptıkları vurgunların kıtlığa sebep olduğu belirtilmiştir. İhtikâr, piyasadaki malı çekip stoklamak ve yavaş yavaş piyasaya sürmek şeklinde olabildiği gibi, malı başka piyasalarda satarak benzer şekilde arz miktarını piyasada daraltmak şeklinde de olabilmektedir.

Schumpeter ve Ülgener’in Karşılaştırması

Kriz ve ardından gelen buhranları iki farklı dönem itibariyle inceleyen Joseph Schumpeter ve Sabri Ülgener farklı bakış açılarıyla çıktıkları yolda, benzer izleri takip ederek aynı noktaya ulaşmışlardır.

Schumpeter’e göre sürekli değişim ve gelişim içinde olan iktisadi koşullar üretim yöntemlerinin de aynı hızla değişme ve gelişmesine olanak sağlamaktadır. Bu sebeple kıtlık, deprem, savaş gibi bir takım talihsiz olaylar ile tesadüf eseri elde edilmiş gömü ve ganimetlerin bulunması ve hatta çeşitli tarifeler ve bankacılık düzenlemeleri de dahil olmak üzere ekonomik iradeye bağlı olmayan, tamamen dışsal unsurlarla şekillenmiş bir ekonomide krizlerin oluşumunu bu sebeple bağlamak başlı başına yanlış ve eksik bir mantıksal çıkarımdır. Schumpeter’e

98 Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 172.

99 Ülgener, a.g.e., s. 194.

100 Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1935, s. 91.

göre dışsal faktörler, krizlerin tetikleyici ya da yoğunlaştırıcı unsurları olmaktan öteye geçemezler. Bu, bir anlamda ekonomik unsurlar arasındaki kişi ve onun iradesini yok saymak anlamına gelmektedir.

Schumpeter'in dışsal unsurlar olarak nitelendirdiği faktörler Ülgener için de geçerli olmakla birlikte Ülgener, dışarıdan içeri yönlü olarak belirttiği bu unsurları nüfus yoğunluğuyla ilişkilendirmiş ve doğal sebepler ya da siyasi istikrarsızlıklar sonucu oluşan krizlerin, yalnızca üretim kaynaklarının nüfusa kıyasla yetersiz kaldığı toplumlarda meydana geldiğini savunmuştur. Bununla birlikte, ticaretin geliştiği büyük tüketim merkezlerinde, iktisadi ve toplumsal yapının değişiminden kaynaklanan krizlerin, basit ve ilkel çözümlenmelerden ziyade toplumun iç dinamikleri ile ilgili daha gerçekçi nedenlerden ötürü oluştuğunu ifade etmiştir. Bu noktada Neo Klasik iktisadın pre-kapitalist toplumlara yalnızca dışsal unsurlardan ibaret problemleri olduğu nazarıyla bakmalarına şiddetle karşı çıkmıştır.

Kapitalist sisteme karşı olmayan ve kapitalizm öncesi Ortaçağ toplumlarını genelleleyen bir portreyi, 'kapitalistleşmeyen' Osmanlı Devleti ve üzerindeki etkinliği ile İslam dini vasıtasıyla analiz eden Ülgener, kapitalist çizgilerin, bir diğer ifadeyle kapitalist meslek ahlakının,¹⁰¹ aslında yüzyıllar öncesinde belirmeye başladığını ancak bu çizgilerin kapalı ve dar kalıplara sıkışmış zihniyet sebebiyle gelişemediğini vurgulamıştır. Kapitalizm öncesi krizleri ise oluşum şekilleri açısından değerlendirdiğinde kapitalist sistemin attığı gibi yalnızca dışsal saiklerle bezenmiş bir dünyadan ziyade bizzat sistemin içinde yeşeren ve olgunlaşan faktörler üzerinden gerçekleşmiş kriz dönemleri olarak nitelendirmiştir. Ülgener kapitalizm öncesi krizleri basitleştiren ve hatta incelemeye değer görmeyen düşüncelere karşın, kapitalizmin belli bir kesit dönem değil, aksine uzun bir süreç olduğunun bilincine vararak incelediği krizler tarihini pre-kapitalist devirlere kadar götürmüştür.

Schumpeter ve Ülgener konjonktürel dalgalanmalardan kriz ve buhrana giden akış içerisinde farklı noktalardan bakıp, benzer alanlara temas etmiş ve sonunda insan faktöründe birleşmişlerdir. Krizleri kapitalist çerçeveden inceleyen Schumpeter ve onu bir adım geriye taşıyarak kapitalizm öncesi dönemi kapitalist dünyada pre-kapitalist sınırları koruyan Osmanlı Devleti üzerinden inceleyen Ülgener, oluşum şekilleri, içinde bulunulan koşullar ve etki alanları birbirinden farklılaşan süreçleri nihai perdede insan üzerinde noktalamıştır.

Konjonktürel dalgalanmaların kapitalizmle birlikte başladığını savunan Schumpeter'e karşın Ülgener, döngüsel hareketlerin kapitalizmle yükselen trendini

101 Pekdemir, a.g.m., s. 29.

kabul etmekle birlikte tarihsel süreç incelendiğinde ilk konjonktür hareketlerini Ortaçağ dönemine ve hatta bütün sebeplerin ilahi güce bağlandığı dönemlerin başına kadar ilerletmiştir. Dini ve kutsal eserlerden destanlara kadar bolluk ve kıtlığın, zorluk ve kolaylığın art arda yaşanma meselesi Ülgener'e göre dogma ancak etkili ifadeler olduğu için basit manada da olsa döngüsel bir sürecin varlığını kanıtlar niteliktedir.

Schumpeter'in durağan ekonomiler olarak bahsettiği, tam rekabet şartları altında, dalgalı seyri kolaylıkla içinde eritebilen ve inovasyonun var olmakla birlikte yalnızca yerel etkinlik düzeyinde kaldığı ekonomilerin kendi içindeki kısır döngüsel hareketliliğine yaptığı vurgu, Ülgener'de, tipik Ortaçağ'ın az nüfuslu, dar ve kapalı ekonomilerine karşılık gelmektedir. Ancak Schumpeter durağan koşullarda herhangi bir kriz ya da refah patlaması yaşanmadığını belirtmekle birlikte Ülgener, sıkı ekonomik şartlarda dışarıdan içeri yönlü nitelendirdiği dalgalanma hareketlerinin, doğa olayları ve siyasi huzursuzluklara bağlı olarak yaşanan kıtlık ve darlık ekseninde yol aldığını belirtmiştir. Bu manada Ülgener, kapitalizme atfedilen konjonktürel dalgalanmaların yalnızca bolluk ve refah tarafıyla incelenmesini eksik ve tek taraflı bir inceleme olarak nitelendirmiştir.

Schumpeter, durağan ekonomileri kısır döngüsel yörüngesinden çıkararak ve konjonktürün doğal seyrini bozarak kendi iç dinamikleriyle yapılanmasına müsaade etmeyen, büyüme ve kalkınmayı gerçekleştiren başat unsuru girişimci ve beraberinde getirdiği inovasyonlar olarak tanımlarken; Ülgener, Ortaçağ'ın ilkel ve basit düzendeki şehirlerinin zaman içinde değişen zihniyet yapısıyla, dengesizlik unsurlarını dışsal sebeplerden ziyade, iktisadi ve sosyal yapının gelişimine bağlı olarak içsel unsurlara çeviren, bu sayede teolojik ifade kalıplarının dışında daha realist ve kesin çözümler sağlayan temel faktörünü nüfus artışı olarak belirlemiştir. Artan nüfusla birlikte dalgalanmalar ve ardından gelecek krizlerin sebepleri de sistemin içsel dinamikleri tarafından şekillendirilmiştir. Bunların başında ise, Osmanlı Devleti'nde de açıkça gözlendiği gibi, pre-kapitalist dünyanın tüketim ve haz odaklı zihniyet yapısına sahip insanları ve yarı spekülatif, yarı girişimci sermayedar tüccar sınıfı gelmektedir. Ülgener, kapitalist manada girişimci sınıfın Osmanlı topraklarında var olamayışının sebebini ise tasavvuf ehlinin İslam'ın özünden saptırıcı telkinlerinin, halkın dünyaya ve eşyaya bakış açılarını daraltan, onları ticaretten ve kazanma hevesinden uzaklaştırarak küçük esnaf ve zanaatkara dönüştüren ve atalete sürükleyen tavrı olduğunu vurgulamıştır. Schumpeter'e göre ise kentlerdeki nüfus artışlarının sebebi yine yapılan inovasyonlardır.

Schumpeter'e göre yeni girişimcilerin aldıkları kredilerle piyasaya girerek oluşturdukları rekabetçi ortamın faktör fiyatlarını arttırmasıyla yarattığı enflasyonist süreç, bir süre sonra yerini yenilik özelliğini kaybeden inovasyonlarla beraber düşen yatırımlar, faiz artışları ve düşük kâr beklentilerine bırakacaktır. Durgunluk evresinin yaşandığı bu süreçte yaşanan arz bolluğunun yarattığı fiyat düşüşlerine eklenen tasfiyeler de piyasada panik ve belirsizlik algısı yaratacaktır. Ancak Schumpeter için bu olumsuz göstergeler hiç bir zaman bir krizin habercisi olamaz. Krizin meydana gelmesine neden olan tek şey, yeni teknolojik atılımlardır. Bu adımların atılması ve yeniliklerin devamı için ihtiyaç duyulan bekleme süresi, konjonktürdeki kriz dönemlerine karşılık gelmektedir. Ülgener ise rasyonel anlamda girişimci ve kâr güdüsünün, buna bağlı olarak da inovasyonların olmadığı toplumda, temel problemin üretim ve tüketim dengesizliğine dayandığını vurgulamıştır. Kapitalist süreçte üretimde yaşanan arz bolluğu ve fiyat düşüşlerine karşılık; pre-kapitalist toplumda, büyük şehirlerde ve özellikle iktidar çevresinde vazgeçilemeyen tüketim tutkusuna üretimin cevap verememesi, siyasi ve ekonomik belirsizliklere bağlı olarak kişilerin ellerindeki değerli madenleri gömüleme ve yastık altı yapmaları sonucu piyasada dönen para miktarının azalması ve buna bağlı yaşanan fiyat yükselişleri ekonomiyi kırılgan bir hale getirmiştir. Ekonomik olduğu kadar siyasi baskılarla da zorunlu hale getirilen köyden kente göç ile ihtiyaçları karşılanamayan şehir nüfusu, göç sonrası atıl kalan topraklar ve köylü üzerindeki ağa, eşkıya ve mültezimlerin zorbalıkları, fetihlerin durması ile nakit akışlarında yaşanan sıkıntılar, nakil kaynaklarına erişimin masraflı hale gelişi ve bunun sonucu olarak para taşımasına başvurulması, yaşanan fiyat artışlarında etkisi olan diğer temel unsurlardır. Var olan koşulların uzun vadeli seyri ise kıtlık ve ihtikâr sorunu ile toplumu karşı karşıya bırakmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Konjonktürel hareketler ve ardından gelen krizleri kapitalist eksende ele alan Schumpeter ile konjonktür hareketlerinin ve krizlerin kapitalizmden çok önce var olduğuna işaret eden Ülgener, iktisadi sistemin temel unsuru olan insan faktörünü girişimci olgusu üzerinden ele alarak, bu olgunun, kapitalist ve pre-kapitalist krizlerin lokomotif gücü olduğunu vurgulamışlardır.

Schumpeter'in girişimci olgusu gerçekleştirdiği inovasyonlarla ekonomiyi durağan döngüsünden çıkararak yeni girişimcilere yol açmakta ve ekonomik büyümeye katkı sağlamakta; aynı zamanda rekabeti arttırarak arzın bollaşmasına ve fiyat düşüşlerine neden olmaktadır. Yeniliğin yapıldığı endüstride kârlı yatırım fırsatlarının faktör fiyatlarını arttırması sonucu maliyetlerin yükselmesi ve kâr beklentilerini zaman içerisinde düşürmesi, yeniliğe ayak uyduramayan firmaların

yaşadığı tasfiye süreçleri, kredi geri ödemelerinde karşılaşılan zorluklar ve vergi baskısından kaçan sermaye, inovasyon sürecinin ileriki aşamalarında, sistemin yeni bir durağan döngüye girmesine neden olmaktadır. Yenilik özelliğini yitiren teknolojinin, ilerlemenin devamı için yeni girişimcilerle buluşması arasında geçen sürede ise kriz oluşumu kaçınılmazdır. Aslında sistem bir anlamda kendi bozucu unsurlarını da içinde barındırmaktadır. Öncü girişimcinin gerçekleştirdiği inovasyonların zamanla büyük şirketler tarafından kullanılmaya başlanması, girişimci ögesini kolektif bir harekete dönüştürmekte, artan rekabet ve serbest ticaret burjuvazinin güç kaybına neden olmakta ve inovasyonlar zaman içerisinde sistemin kurumsal yapısını bozmaktadır. Çözüm noktasında ise ekonominin kendi kendini onarması için güçlü bir mali desteğe ve kriz dönemleri arasında geçmesi gereken belli bir zamana ihtiyaç vardır.

Ülgener'in Osmanlı Devleti üzerinden pre-kapitalist toplumların genel çerçevesini çizdiği analizinde ise dalgalanma ve krizin temel unsuru, Schumpeter'de olduğu gibi, girişimcidir. Ancak buradaki girişimci, kapitalist anlamda girişimci zihniyetinin çok uzağında, spekülatif karakterli, sermaye sahibi tahıl tüccarlarıdır. Kâr güdüsü ve inovasyonların olmadığı ekonomide söz konusu girişimciler, üreticilere sağladıkları maddi destekle üretimi ucuzlatarak satın alan ve tüketiciye yüksek fiyattan satarak ülkede kıtlığa neden olan en önemli tehlikedir. Girişimci tüccar sınıf, üretimi ve istihdamı arttırmak yerine, yaptıkları ihtikârla fiyatları aniden yükselterek ekonomiyi darlık ve kıtlığa sürüklemektedir. Merkezde fiyat yükselişi ve yoklukla hissedilen kıtlık, taşrada açlık ve ölümle sonuçlanmaktadır. Dünyanın geçici bir hevesten ibaret olduğunu vurgulayarak, üretmeden tüketimi aşıl原因an, bu yolla gömüleme etkisini arttıran, ticareti de halkın gözünde küçülterek ekonomiyi küçük esnaf seviyesine düşüren tarikatlar ise pre-kapitalist girişimcilerin kazanma arzularının meşru çizgilerden sapmasında önemli rol oynamıştır. Girişimci unsurun yanı sıra kıtlığın, doğa koşulları, ticaret yollarının yön değiştirmesi sonucu yaşanan nakil sıkıntısı, köylü halka yapılan baskı ve istismar, ki bu krizleri derinleştiren bir olgudur, narh sisteminden üretici ve nakliyecilerin memnuniyetsizlikleri gibi nedenleri de bulunmaktadır.

Özetle, Schumpeter'de krizlerin ana aktörü olan girişimci ve inovasyon, ekonomide bir sıçrama etkisi yaratarak, büyüme ve gelişmeye katkı sağlayan, rekabet ve serbest ticaretin gelişmesi sonucu üretim ve istihdamı arttırarak arz bolluğunun ve fiyat düşüşlerinin yaşanmasına neden olan, bu yönüyle de kapitalist krizleri birer bolluk krizi haline getiren temel unsur iken; Ülgener'deki girişimci, yaptığı spekülatif hareketlerle fiyatları yükselten, piyasada ürün kıtlığına neden olan ve ülkeyi darlık yönlü krizlerle baş başa bırakan beşer unsur olarak nitelendirilmektedir. Buna ilaveten halkın zihniyet dünyasında, ticareti aşağı seviyelere

düşürerek iktisadi hayatın dinamiğinden koparan ve söz konusu girişimcilere bir anlamda fırsat veren Batını tasavvuf ve tarikatlar da darlık ve kıtlık krizlerinin yaşanmasında süreci destekleyici etmenler olmuştur.

Schumpeter ve Ülgener, her ikisi de, krizlerin oluşumunda etkili olan unsurların bir yanı sıra insan zihniyetinin eseri olduğunu kabul etmiş ve geleneksel yöntemler, tutum ve davranışlar, alışkanlıklar ve etik değerlerin bu süreci uzatarak krize sürüklenmesinin kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir.

Schumpeter ve Ülgener'in konjonktürel dalgalanmaların incelenmesi hususunda vardıkları ortak yargı ise dalgalanmaların 'sebepler' noktasında analizini yapmaktan ziyade her hareketin işleyiş mantığını kendi dinamikleri içinde kavrayarak, etkilediği unsurlar üzerinden hareket etmek gerektiği yönündedir. Zira, her dalgalanmanın ardında ayrı bir tarihsel geçmiş yatmaktadır. Nedensellik ilişkisi kurmak için bireysel arka planlar mutlaka değerlendirilmelidir.

Schumpeter kapitalist sistemin, Ülgener ise kapitalizm öncesinin istikrarsız bir düzende ilerlediğini savunmuştur. Hangi sistem olursa olsun belli bir süre sonra içlerinin boşaltılması ile hırs ve heveslerine kapılarak daha fazlasını isteyen işveren grubu bir tarafta; iş ahlakı ve disiplininden bir haber çalışan kesim bir tarafta günümüzün yozlaşmış insan topluluklarından hiç bir farkı olmayan yüzyıllar öncesinin insan kesitlerinin hepsi, tarihin aralıklarla ve benzer suretlerle tekrar yazıldığını göstermektedir. Aklî melekelerini tefekkür ve tekamül üzerine kurması gereken insanoğlu dün olduğu gibi bugün de insan olma fitratından sıyrılmadan, hırs ve arzuları üzerine yaşamaya devam ettiği sürece, sistemin adı ister feodalizm ister kapitalizm, ya da başka bir isimle adlandırılınsın, değişmeyen tek gerçek sömüren ve sömürülen insan toplulukları ve onların değişmeyen kaderleri olacaktır.

Mahatma Gandhi'nin dediği gibi:

“Söylediklerinize dikkat edin düşüncelere dönüşür.
Düşüncelerinize dikkat edin duygularınıza dönüşür.
Duygularınıza dikkat edin davranışlarınıza dönüşür.
Davranışlarınıza dikkat edin alışkanlıklarınıza dönüşür.
Alışkanlıklarınıza dikkat edin değerlerinize dönüşür.
Değerlerinize dikkat edin karakterinize dönüşür.”¹⁰²

102 Mahatma, Gandhi – Richard, Attenborough, *The Words of Gandhi*, London, HarperCollins, 2008.

Kaynakça

Acar, Mustafa - Bilir, Hüsnü, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMU Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 2014.

Acar, Mustafa - Bilir, Hüsnü - Han, Volkan, “İslam, Kapitalizm, Ticaret: Kayseri Örneğinde İslami Kalvinistler”, 3. *Kayseri Ekonomisi Sempozyumu*, 2014.

Arslan, Mustafa, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahi-lik”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1(1), Bahar 2010.

Bulut, Mehmet, “Osmanlı Ekonomi Politliğine Yeniden Bir Bakış”, *Bilig*, sayı 62, Yaz 2012.

Clemence, Richard, V.- Doody, Francis, S., *The Schumpeterian System*, U.S.A., Addison Wesley Press, Inc., 1950.

Çağman, Ergin, “Ülgener’in Protestanları: Bayrami Melamileri”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı 2(1), Haziran 2016.

Dinçaslan, Mehmet - Akyazı, Haydar “Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer’den “İnsan” Faktörünün Öne-mine”, *SİYASAL:Journal of Political Sciences*, sayı 27(1), 2018.

Evkuran, Mehmet, “İktisat Sadece İktisat Değildir!- Sabri Ülgener’in Bilim-sel Zihniyet’i ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, *Sabri Fehmi Ülgener-Küresel-leşme ve Zihniyet Dünyamız*, ed. Murat Yılmaz, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000.

Hagemann, Harald, “Schumpeter’s Early Contributions on Crises Theory and Business-Cycle Theory”, *History of Economic Ideas*, vol. 11, no. 1, Special Issues: On The History of Continental and North-American Business Cycle Theory During The Inter-War Period, 2003.

Hansen, Alvin, H., “Schumpeter’s Contribution to Business Cycle Theory”, *The Review of Economics and Statistics*, vol. 33, no. 2, May 1951.

Kaya, İrfan, “Sosyolojik Düşünce Avrupa-merkezcilik, Ötekileştirme ve Oryantalist Söylem Üzerine Post-kolonyal Bir Okuma ve Eleştirisi, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, sayı 21(3), Aralık 2017.

Kuznets, Simon, “Schumpeter’s Business Cycle”, *American Economic Re-view*, vol. 30, no. 2, part 1, June 1940.

Legrand, Muriel Dal-Pont- Hagemann, Harald, “Business Cycles, Growth

and Economic Policy: Schumpeter and the Great Depression”, *Journal of the History of Economic Thought*, vol. 38, no. 1, 2016.

Mahatma, Gandhi - Attenborough, Richard, *The Words of Gandhi*, Harper-Collins, London.

Mitchell, Wesley, C., “Business Cycles” in *Business Cycles and Unemployment*, NBER, 1923.

Özkiraz, Ahmet, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık- Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-” *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 36, İstanbul, Mart 2007.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Pekdemir, Köksal, “Zihniyet-Din ve Toplumsal Değişim İlişkisi: Ülgener Örneği”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, cilt 4, sayı 1, Haziran 2018.

Potier, Jean, P., “Joseph A. Schumpeter et la conjoncture économique des années 1930- 1940. Dépression, stagnation ou signes avant-coureurs du déclin du capitalisme ?”, *Revue économique*, vol. 5, no. 66, 2015.

Redlich, Fritz, “Entrepreneurship in the Initial Stages of Industrialization (With Special Reference to Germany)” *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 75, 1955.

Refik, Ahmet, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1935.

Sayar, Ahmed G., “Sabri Ülgener’in Bıraktığı Miras”, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, ed. Murat, Yılmaz, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1997.

_____, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla- Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2003.

Schohl, Frank, “A Schumpeterian Heterogeneous Model of The Business Cycle”, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, vol. 2, issue 1, 1999.

Schumpeter, Joseph, A., “The Present World Depression: A Tentative Diagnosis”, *The American Economic Review*, vol. 21, no. 1, Supplement Papers and Proceedings of the Forty-third Annual Meeting of the American Economic Association, March 1931.

_____, “Dauerkrise?”, *Der Deutsche Volkswirt*, no. 6, 1931/32.

_____, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of The Capitalist Process*, U.S.A., McGraw Hill, 1939.

_____, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*, Oxford, Transaction Publishers, 1951.

_____, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and The Business Cycles*, New Brunswick, New Jersey, U.S.A., Transaction Publishers, 1983.

_____, *History of Economic Analysis*, ed. Schumpeter, Elizabeth, Boody, Oxford, Taylor&Franchis, 2006.

Swedberg, Richard - Schumpeter, Joseph A., *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton, Princeton University Press, 1991.

Sweezy, Paul, M., “Professor Schumpeter’s Theory of Innovation”, *The Review of Economics and Statistics*, vol. 25, no. 1, June 1943.

Tak, Ahmet, “Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslam’ın Yeni Teolojisi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 10, Güz 2017.

Taşkesen, Abdullah, “Sabri F. Ülgener’de Edebi Metinlerde Sosyal Gerçekliğin Keşfi ve Entelektüel Kimliği”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, cilt 1, sayı 1, yıl 2, Bahar 2016.

Tichy, Gunther, “Schumpeter’s Business Cycle Theory: Its Importance for Our Time”, *Lectures on Schumpeterian Economics*, ed. Chr. Seidl, Berlin, Heidelberg, Springer, 1984.

Torun, Fatma - Duran, Hacı, “Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları*, sayı 42, 2010.

Turhan, Rıdvan “Türkiye’de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlamak”, *Sosyoloji Dergisi*, cilt 3, sayı 29, 2014.

Tsueu, Shigeto, “Business Cycle and Capitalism Schumpeter vs Marx”, *The Annals of the Hitotsubashi Academy*, vol. 2, no. 2, April 1952.

Ülgener, Sabri, F., *Makaleler*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

_____, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

_____, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

_____, *Zihniyet ve Din- İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

Yavuz, Sefer, “Konu ve Yöntem Bakımından Sabri Ülgener ve Din Sosyolojisine Katkıları”, *İslami İlimler Dergisi*, sayı 1, cilt 12, yıl 12, Bahar 2017.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, Huzur Yayın Dağıtım, 2005.

Yılmaz, Murat, “Muhafazakar Bir Düşünür Olarak Sabri Ülgener’de İktisadi Zihniyet”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, *Muhafazakar Düşünceyi Etkileyen Düşünürler- I*, sayı 37, yıl 10, Temmuz-Ağustos-Eylül 2013.

